

potuerunt excessum. si enim uideremus quomodo in obsequio  
 perib; spiritum in uisum uirtute & potestate torquent & crucia-  
 tu. & inuisibilib; flagris ceduntur quousq; exstant & fugiunt  
 ab hominib; si ipsi demones audierint; nobis exclamant uociferan-  
 tes. & rogant eos ut cessent torquere eos. Tametsi sint uarij & multi  
 formes. Alii clamantes. Alii rugientes. & his serpentes exsibilant &  
 fugiuntur ab obsequio corporib; hominū. papatorū atq; hominū scōrū  
 uirtutes que illis secundum merita sua ad nos dare sunt. Honoris illi  
 transcendentem. & supereminente hominib; trenis honorib; beatiss  
 ab illo precioso lapide. per quo omnia suadimur. ut illum celestem  
 thesaurum possiderent. qui uiuent ad saluatore. Ecce nō quidem  
 dimisimus uxores. & filios. & omnes possessiones relinquimus propter  
 quid facies nobis in regno tuo. At ille dicit eis. Nūquid uobis. cū  
 sederit filius hominis in sede maiestatis sue. ad iudicandam orbē  
 terre. sedebitis & uos super xii iudicantes xii tribus israel. Unde  
 satis confidens. beatus paulus apostolus. dicit ad nos. Dertis enim quā  
 gloriosius iudicabitur. & uobis iudicabitur hic mundus. Tantū  
 gloria. & tanto honore remuneratū est apostolorū chorus. ut etiam  
 in hoc seculo adhuc postus. legitimus ille arletra xpi paulus  
 pueri in celis iusticie sue coronā. sic ille exultans  
 ait. Certam bonū certam. eūdem consummari  
 fidem seruauit. De cetero reposita est mēte coronā  
 iusticie. quam reddet dominus in illa die uirtutibus  
 non solum aut mēte. sed & omnib; qui diligunt plenā regni ei  
 talem coronam merentū a xpo beatorū apostolorū chorus. talem  
 retributionem haccipunt per corruptū. ExPLICIT LIBER PRIMUS  
 PHISTOLOGUS. AD ROMANOS. A C. DE CETERO. Margarita prima can-  
 didarum gemmarum. quam in margaritam auri uocant  
 quod in concubis maris. hoc genus lapidum inueniatur. Inest  
 enim in carne. chonelet calcibus natis. si in cerebro piscis lap-  
 pillus gignitur. Hæc de re celinaletū quem certo inuicem  
 porre conleat aurum. Ex quib; margaritis quidam uniones.

Z1R

uocantur. apti non habentes quod tantum una nunquam due  
ut plures simul reperiantur. Meliores tam sunt candidae margaritae  
quamque <sup>flant</sup> candescunt. Illas enim aut uimentum aut marinis  
horis conceptores reddunt candidas. Has tenebris ut uesperas aer gignit  
obscuritas. De etimologia uocabuli

**P**sitacus minime litoribus gignitur colore uiridi. torquarumque gra  
tula lingua. accersens ambulatione. unde articulata uerba exprimit.  
ita ut sic non dicitur. hominem loqui putat. Ex natura salutaris dicitur.  
Aue. ut reperi. Cetera nomina institutione dicitur. Hinc est illud. Psa  
cus ore alio dicitur. Hoc didici per me dicere. cesar aue. Hic uero psitacus. ex  
dolumptus a nobilibus puellis sepe nuntius. Quia fame humana uerba  
perferre cogitur. Nam puella digrum suum incidit. Quia sanguis  
in rostro instillans. rogat ut amantem dicit. Diem aue. aue. ut he  
re. Rere. Et ut apud nouem dies fame attritus. Rere dicere ut apud uellat cogi  
re. De quo psitacho. transiit in penulo libris uoluptatis. Nec plura labra ma  
fonte caballino. nec me minime somnasse in bicipiti pnaio. Errare  
penae. poeta efficeret. Sed docuit me uera artis magister. Illi  
dicitur. quid dicit psitacus suus. Rere. Accidit dicit. Si psitacus famem co  
gitat. Rere. perferre cogitur. ita se ego continuo labore famis. Quod lo  
reflagelli. hoc quod dicitur uidetur. Agitur in schola dicitur. Tabu  
lo quidem feruente fuisse tres sorores quas gorgones antiq  
appellauerunt. serpentes perhibere habentes. uno oculo  
utentes quas pegasus occidit. de quarum sanguine equus  
uocatus pegasus natus fuit. qui pectus contorcens. fonte perdit. De  
si quis bibisset. contra uos sapienter erat. Sed pegasus negat. se nec aetiam  
labra sua inane gisse. Deinde monit. et testatur. quid pnaio. in labris  
dicitur. ubi quidam dormiens. uidetur per somnum quendam sapientissimum phi  
losophum sibi assistere. qui in eum ore inspuens. omnem suam sapientiam  
in eum uoat. Die exierat. pmanet philosophus. Quod aetiam pnaio  
rus pnaio negat sibi assistere. nihil se scire nisi quod more psitaci dicitur  
ceteris fame cogente.

**E**cce in dicitur. ab eodem salu germanis ubi nascuntur quatuor penae

21<sup>v</sup>

nam patriam. et ad perpetuam uitae gaudiam reuocare. Reliqui uero. qui supra horum originali peccato principalia crimina commiserunt. ut adserit scriptura. a penali tartarum remanserunt. Sic in personam christi datum est propter peccatum. Eros mortua. omnis id est mortua. Christus humani generis inimicam mortem interfecit. uitam dedit. Eros mortuus in inferne. Partem mortis in inferne pro parte eorum quos liberauit. Partem reliquit pro parte eorum qui propter principalia crimina ibi uidentur remanserunt. Surrexamortuus primogenitus mortuorum. Et alibi apte dixit. Ipse primogenitus ex multis fratribus. id est primus resurrexamortuus. Et multa sanctorum corpora cum eo surrexerunt. Sic cum angelica auctoritate dicit. Sed ipse quia pater est prius. deinde quem membra sunt. Continuo postea ascendit ad celos. Sic psalmista ait. Ascendit in altum captiuam duxit captiuitatem. Id est humanam naturam. Qui prius fuit sub peccata uenundata et captiua eademque redempta. captiuam duxit in celestem altitudinem et ad celestis patrie regnum sempiternum. ubi antea non fuerat. eam contulit. In gloriam sempiternam. sed et ad dexteram patris. id est propter patriam honorem quod dedit. Inde uenturus est iudicare uiuos et mortuos. Viuos dicit eos quos tunc aduentus dominicus in corpore uiuentis inuenit. et mortuos iam antea sepultos. et aliter uiuos dicit uiuos et mortuos peccatores. Ad cuius aduentum homines homines resurgere habent cum corporibus suis et redempturi de facie propter rationem. **Explicit**

**Q**uestio quae de ipsius processionis est in peritiam iadu. Quam est diligentissime. hac seipsum uentilata. sed quia iadu ad quendam neglecta iacebat. non quae ut quae antiquitas uentilata. sed quae si quae dicitur po-

27<sup>R</sup>

ribus sub his subito emersa occulta quod diuinitus spirata  
fideliter credis non dubito. crebis & eni quiescentium huiusmodi p[re]sec  
ctatūdmū indoctrinis catholicis herudita sane q[ue] fidei co  
fessionib[us] beluata in actū quādoq[ue] hereditate filior[um] p[er]p  
ta uenerēdū nō ualeat felicit[er] regnatura. Sed quia ait  
p[re]fatus sū haec questio dū a querentib[us] indiscussa iacebat  
uoluit omni suoru[m] tādē suscitare corda p[re]stos. ut neglegē  
cie torpore sublato exercitacionis sēc[un]dū brachio. celestē  
ualeant p[ro]fodere tesaurū sermonis & enī domini  
sacculo sepulchrum diuinā scripturā pastores debent p[ro]  
scindere campum. ne zizaniasator uinque semina  
liquisimū si uicini ualeat opprimere fructū. Aut uolū  
p[re]ssim uoluerit heretica semē catholicū acerbis rapiat  
pariuloru[m] horrida q[ue] spinarum emersa dū inridapō  
lit suffocare segetē. Lectionis & enī sacre cognicio  
inbecillus baculū neruosa arma ministrat. Hostiū sub  
doli fortit[er] p[re]mit insidiā & uictorib[us] aetnā felicit[er] p[ro]  
mittit coronas. Ergo p[er]cul ap[er]atorib[us] neglegēcie tor  
por abieccat p[er]cul amittit acumine merces clāpnola  
p[re]cedat mollisq[ue] lacrima corporis sibi reliquat &  
aliū opor[et] mollisq[ue] s[er]mō iniqua dā uerosq[ue] lectiones emer  
gat excubias ut acetā ager opimū doctor quiescenti  
ne saluū ualeat ceterū omnipotenti reddere fructū. Iā  
nūc adgrediar de ip[s]ius p[er]fectione d[omi]nō donat[ur] p[ro]p[ri]a  
soluere questionem. I. Et quod sp[irit]us patris sit in filio ict[us] q[ue]  
sp[irit]us & patris sit & filii. II. Et quod sp[irit]us s[an]ctus dedit pat[ri] aptus  
dedit & filii. III. Et quod eundem sp[irit]um affudit p[ater] or  
d[omi]ni. affudit & filii. IIII. Et quod sp[irit]us s[an]ctus sit pa  
tris sit & filii. V. Et quod idem sp[irit]us p[er]fectus ap[er]at  
p[re]cedat & filio diuinā scripturā testimoniu[m]  
approbabo. Quod s[an]ctus sit & filio  
Ideoq[ue] sp[irit]us & patris sit & filii. ac s[an]ctus & s[an]ctus. ubi uox

27<sup>v</sup>

al. que sua susceperunt monuit peritatur adteritissimum matris  
 accede sinum. ut parit catolico edocatus ingremio quandoq  
 eternum cum filius mereatur haccipere regnum.  
 Incipit Responsio. De L<sup>ma</sup> LX<sup>ma</sup> L<sup>ma</sup> & quadragesima  
 Carolus gradirex francoy. & languobardoy. hac patri  
 usq. omianoy. Dilectissimo magistro nobis quecum amore  
 nominado albino abbi. in dno ihu xpo. aetna salutem;  
 Pueritadnos optamissa. a religione prudencie ure. que pot  
 laudes alim edictiones omipozenti do debitas nobis & p  
 genue nre benedictione obrabilem cum suma beniuolen  
 cia. denulit. Pothet extus illius inquirendo subsecuti  
 Cur septuagesima. & sexagesima. necno & quinquagesima  
 in ordine p dicit dominicos ante quadragesima dicatur ut  
 scribatur. Inde areptatatione. per campos harum metice  
 harum. quicquid exhiere. urasent inditira se exetando nob  
 plentier significando restuduit. Sed dum mensura. huc  
 illucq. discurrere. solera in elagazione considerauimus no  
 solum in scriptis a uobis dies. sed etiam. p singulas  
 acbdomadas. necnon & p totum spacium anni circuli. p  
 ut nulla oparum. hac punctoy. seu momentoy. misse  
 ra minteroy posse ab his. qui sui artis pericia ambitis.  
 reperiri. Unde quia tuicantati placuit nram regale  
 aulam dehaere cosulete. Quicquid inde nrasent se  
 reuital sermone comaticho. tibi patefacere non nega  
 mus. Exigente igitur inquisitione. & consideratatio  
 ne. Cur alii sex. alii septem. alii octo. Nonnulli uero.  
 nouem abstinent ebdomas. Argumentum seruusuri.  
 tuas familiaritate phoapice significare Audemus.  
 Quoniam sex ebdomadas obseruantes se abstinentie  
 tradunt. subtraetis sex dieb; dominicis. in quib; legi  
 nare minime licet. decimas dierum dantes  
 corporis sui. Triginta sex dies. sic beatus

30R

De virtutis aialiu.

De regno  
De sancta andrea  
De solibus naturis  
De hoc proventu  
De halis  
De mappis  
De adan iudicio  
De evolutione dñi  
De plene capti

**D**enarius qui dicitur  
Etenim Jacob ben David  
gloriamur in deo. Amen. Leonis

1R

adeo obscuro emicant: inquam innox obrectadensis tenebris  
 sit. Adspiciendum tam tineris dirigendi lactata in luce curisq;  
 me pateat. inducis plurimarum fulgentium. Coruice saluouol  
 distat. qualisq; origas uocant. coquod uis fuerint. primum mor  
 tigia insula. Hactaduueniendi habent tempora. na estate depulia  
 maria transiunt. Orizometra. dr. que gregem ducit. eam  
 treppinquant. haccipit uidens rappit. haccipit cura est unius  
 ducem sollicitare generis coetna quam caueant primadiscrimina  
 abo gratissimo. habent semina uenenorum quam obcausam edere  
 teret uici in edixerunt solumen hoc animal sic homo caducum

Commodum est huiusmodi morbum partu morbu.

22<sup>R</sup>

# Palatinus latinus 1074

Die Epistula de processione Spiritus sancti Smaragdus von Saint-Mihiel

103

Die Hs. besteht aus zwei Teilen; der erste umfaßt foll. 1–30<sup>a</sup>, Perg., 11. Jh.<sup>380</sup>, karolingische Minuskel, ca. 230 × 135 mm (ca. 165 × 110 mm); die Papierblätter foll. 30<sup>b</sup>–54 bilden den zweiten Teil des Codex, der durchgehend oben rechts mit Bleistift foliiert ist, foll. 1–30<sup>a</sup> über einer alten, teilweise unleserlichen Foliierung, foll. 30<sup>b</sup>–54 ist die urspr. Foliierung in arab. Ziffern (1–25, dunkelbraun-schwarze Texttinte) überschrieben; dunkelbraun-schwarze Tinte; hellbeiger Ledereinband.

(1) Lagen (■ Nachprüfung erforderlich! ■): IV<sup>(8)</sup> + I<sup>(9)</sup> + III<sup>(15)</sup> + I<sup>(17)</sup> + I<sup>(18)</sup> + II<sup>(22)</sup> + I<sup>(24)</sup> + I<sup>(25)</sup> + III<sup>(30a)</sup>, Lagenzählung am unteren Rand in Texttinte: I<sup>(8v)</sup>, II<sup>(16v)</sup>, III<sup>(24v)</sup>, IIII<sup>(25r)</sup>, der Pergamentteil ist bis auf eine Unterbrechung foll. 22<sup>r</sup>–23<sup>v</sup> von einer Hand geschrieben; im ganzen schmuck- und farbloser Codex, einzige rote Rubrik fol. 2<sup>r</sup> (de SERRA); Initialen in fetter Texttinte, zwei- bzw. dreizeilig und z.T. mit Knoten verziert.

**Besonderheiten:** Der Text der Epistel weist die folgenden sprachlichen Besonderheiten auf: aba statt abba, abet für habet, ac statt hac, haccepta statt accepta, hactibus für actibus, aecclesia, aeffundam, aetiam statt e-, Atanasius für Athanasius, Chorintios für Corinthios, dampnosa statt damnosa, ferner die aspirierten Formen hēlimata statt elimata, herat statt erat, herudita statt erudita, hactibus statt actibus, hictibus für ictibus, homnem für omnem, hos/horis/hore, statt os/oris/ore, Iherusalem anstelle von Hierusalem, Ihesum für Iesum, Ihohele für Iohēle, neclecta statt neglecta, profete statt prophetae, que für quae, quem für quem, queris für quaeris, qur statt cur, Tesalonicenses statt Thesalonicenses, teshaurum statt thesaurum, hunigenitus statt unigenitus, unexit für unxit, hutroque anstelle von utroque.

## Inhalt:

1<sup>r</sup>–21<sup>r</sup> 722<sup>r</sup> Physiologus latinus in der Version B-Is.<sup>381</sup>: INCIPIT LIBER †...† EXPOSITIO DE NATURA ANIMALIUM SEU BESTIARIUM. De natura leonis, besitarum seu animalium Regis. Etenim Yachob benedicens – talem retributionem haccipiunt pro corruptis (Hier endet der Editionstext ab; die Hs. fährt fort:) EXPLICIT LIBER. BENE PHISIOLOGUS ARGUIT. AMEN (ed. Max Friedrich MANN, *Der Bestiaire Divin des Guillaume le Clerc* [Französische Studien 6, 2, Heilbronn 1888] S. 37–73<sup>382</sup>).

– 21<sup>r</sup>–v: DE ETHIMOLOGIA. Margarita prima candidarum gemmarum – aer gignit obscuritas (Isid., *Etym.* 16, 10, 1, ed. LINDSAY [1911]).

– 21<sup>v</sup>: DE ETIMOLOGIARUM LIBRO. Psitacus in Indie littoribus gignitur – Cēsar ave (Isid., *Etym.* 12, 7, 24, ed. LINDSAY [1911]).

– 21<sup>v</sup>: Einschub Hic vero psitacus – et fame cogente

– 21<sup>v</sup>–22<sup>r</sup>: Erceine dicte aves -indicio plumarum fulgencium (Isid., *Etym.* 12, 7, 31, ed. LINDSAY [1911]).

– 22<sup>r</sup>: Coturnices a sono vocis – caducum patitur morbum (Isid., *Etym.* 12, 7, 64 f., ed. LINDSAY [1911]).

22<sup>r</sup>–23<sup>v</sup> (andere Hand, hellbraune Tinte): Cum essem inquit iuxta fluvium magnum – ut consequantur ea que nec oculus vidit nec auris audiuit et cetera

23<sup>v</sup>–24<sup>r</sup> (hier setzt wieder die 1. Hand ein) Glaubensbekenntnis mit filioque im Frage-Antwort-Schema: Credimus in sanctam trinitatem – pariterque incomutabilis unumque aeternum (siehe die Edition im Anhang 1).

24<sup>v</sup>–27<sup>r</sup> Kommentar zum sog. Athanasianischen Glaubensbekenntnis (Clavis 1747): INCIPIT EXPOSITUM IN FIDE CATOLICA. Quicumque vult salvus esse ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem. Fides dicitur credulitas, sive credentia. Catholica huniversalis, qua huniversa aecclesia – de

380) Die Datierungen reichen vom 10. bis zum 13. Jh.; ins 10. Jh. setzte die Hs. zunächst Angelo Mai in seinen Aufzeichnungen *Cod. Vat. lat. 13179*, fol. 21<sup>v</sup>, desgleichen W. LÜDTKE, *Zum armenischen und lateinischen Physiologus*, in: *Huschardzan. Fs. aus Anlaß des 100-jährigen Bestandes der Mechitharisten-Kongregation in Wien (1811–1911) und des 25. Jahrganges der philologischen Monatsschrift «Handes Amsorya» (Wien 1911) S. 220*, hiernach F. MCCULLOCK, *Medieval Latin and French Bestiaries (Studies in the Romance Languages and Literatures 33, 2[1962] S. 29 sowie N. HENKEL, Studien zum Physiologus im Mittelalter (Hermæa. Germanistische Forschungen, N. F. 38, 1976) S. 28; G. ORLANDI, La tradizione del «Physiologus» e i prodromi del bestiario latino, in: L'uomo di fronte al mondo animale nell'Alto Medioevo (Settimane 31, 1985) S. 1095 tritt für Ende 11. Jh. ein, F. SBORDONE, La tradizione manoscritta del «Physiologus» latino, Athenaeum N.S. 27 (1949) S. 250 sieht den Codex im 12. Jh. geschrieben, während die Hs. von August MAU (siehe unten die Katalogangabe) auf 12./13. Jh. datiert wurde.*

381) Vgl. MCCULLOCK, *Medieval Latin and French bestiaries (Studies in the Romance Languages and Literatures 33, 1960) S. 28–30; N. HENKEL, Studien zum Physiologus im Mittelalter [Hermæa 38, 1976] S. 27 f.; DERS., *Physiologus [II. Mittellateinische Literatur]*, LexMA 6 [1993] Sp. 2118 f. 382) Vgl. ebd. S. 36 f. zu der in der Hs. auf das Incipit folgenden Capitulatio in 37 unnummerierten Kapiteln – gezählt am Ende: dixi(t) omnia XXXVI.*

- factis propriis rationem. Explicit (ed. A. E. BURN, *The Athanasian Creed and its early commentaries* [Texts and Studies 4, 1, Cambridge 1896] S. 28, 1 – 39, 2, ohne Berücksichtigung unserer Hs.); danach 2–3 Zeilen leer, am rechten Rand in Texttinte: de processione spū scī.
- 27<sup>r</sup>–30<sup>r</sup> Smaragd von St-Mihiel, *Epistula de processione Spiritus sancti*: QUESTIO que de spū scī processione – cum filiis mereatur haccipere regnum (siehe die Neuedition unten S. 191 Z 2 – S. 198 Z. 16).
- 30<sup>r-v</sup> Fragmentarischer Brief Karls d. Gr. an Alkuin aus dem Jahre 798: RESPONSIO DE LXX<sup>ma</sup>, LX<sup>ma</sup>, LX<sup>ma</sup> et quadragesima. Carolus gratia Dei rex Francorum et Languobardorum hac patricius Romanorum Albino abbati in domino Iesu Christo aeternam salutem. Pervenit ad nos – autem ut aestimamus (ed. DÜMMLER, *MGH Epp.* 4 [1895] Nr. 144 S. 228, 11 – 229, 25, ohne Erwähnung der vorliegenden Überlieferung).
- 30<sup>a</sup> leer
- 30<sup>br</sup>–54<sup>r</sup> Pierre GILLES († 1555), *Elephanti nova descriptio*, in: Aeliani († 240) *de historia animalium libri XVII. Quos ex integro ac veteri exemplari Graeco, Petrus Gillius vertit. Una cum elephantorū descriptione. Item Demetrii de Cura accipitrum, et de Cura et medicina canum, eodem Petro Gillio interprete. Ad Reverendissimum et illstr. D. Georgium Cardinalem Armagnacum* (Lyon 1562) S. 499–525 (ohne Inhaltsangabe und Widmungsbrief; der J. BAUDRIER, *Bibliographie Lyonnaise* 9 [Lyon/Paris 1912] S. 252 verzeichnete Erstdruck Lyon 1559 war mir nicht zugänglich; vgl. C. HÜNEMÖRDER, *Aelian, LexMA* 1 [1980] Sp. 181).
- 30<sup>br</sup> Inhaltsangabe: Elephanti tam terrestres, quam Marini, atque equi fluviatilis, et Ichneumonis, aliquotque aliorum animalium recens descriptio, non modo ex auditu informata, sed etiam ex aspectu ipsius elephanti expressa (vgl. KRISTELLER, *Iter Italicum* 1 [1963] S. 434<sup>b</sup> zu *Cod. Neapel, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, XVI A 11* [16. Jh.]; 2 (1967) S. 393; C. GODI, *Per il testo delle Novelle di Matteo Bandello, La* 2, 37 [96]. I. II ms. autografo di Tolosa, *Aevum* 58 [1984] S. 499–515, hier S. 501).
- 30<sup>br</sup> leer.
- 31<sup>r</sup>–32<sup>r</sup> Widmungsbrief an Georges d'Armagnac († 1585; vgl. C. MULLER, *Armagnac, LThK* 1 [31993] Sp. 995): Illustrissimo et Reverendissimo Domino Cardinali Armaignaco S.P. A magno grege – vel in usum suum. Bene vale. Tuus antiquus cliens Petrus Gillius.
- 32<sup>r</sup> leer.
- 33<sup>r</sup>–54<sup>r</sup> ELEPHANTI nova descriptio missa ad Reverendissimum Cardinalem Armaignacum ex urbe Berhoea. Ab illis literis – et libris piscinariis compilata. Bene vale ex aegyptiaca Alexandria (vgl. KRISTELLER, *Iter Italicum* 1 (1963) S. 434<sup>b</sup>).
- Katalog:** August MAU († 1909), *Appunti dai Codici Pal. Lat. 908–1078* (1875) S. 211–213 (handschriftl.): »Pal. Lat. 1074. Membr. s. XIII/XIII form. 8. foll. 54; vgl. dazu R. SILLIB, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 39 (1922) S. 418; KRISTELLER, *Iter Italicum* 2 (1967) S. 393.